

РОЗДІЛ ІІІ

СОЦІАЛЬНІ СТУДІЇ

УДК 947.083 (477)

О.М. Донік
(м. Київ)

ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ СТАНОВИЩІ КУПЕЦЬКОГО СТАНУ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ РЕФОРМ 1860–1870-х рр.

У статті проаналізовано зміни у суспільному становищі купців в Україні пореформеної доби, зокрема соціально-культурні аспекти. Показано мотиви і форми активної інтеграції купецтва в громадське життя міст, формування нової системи соціокультурних цінностей у власному середовищі.

Ключові слова: купець, підприємець, громадське життя, освіта, благодійність, соціокультурні цінності.

В статье проанализированы изменения в общественном положении купцов в Украине пореформенной эпохи, в частности культурно-социальные аспекты. Показаны мотивы и формы активной интеграции купечества в общественную жизнь городов, формирования новой системы социокультурных ценностей в собственной среде.

Ключевые слова: купец, предприниматель, общественная жизнь, образование, благотворительность, социокультурные ценности.

The article analyzes the cultural and social changes in the social situation of post-reform era merchants of Ukraine. Author examines the motives and forms of their active integration into the urban social life and also the development process of new system of socio-cultural values in their own environment.

Keywords: merchant, entrepreneur, social life, education, charity, socio-cultural values.

У пореформений період дедалі більшу роль не тільки у господарській, а й соціальній і культурно-освітній сферах суспільства українських губерній, що входили до складу Російської імперії, відігравали представники всезростаючої буржуазії, ядро якої становило гільдійське купецтво. Реформи 1860–1870-х рр., насамперед скасування кріпацтва, фінансова, міська, освітня тощо сприяли

посиленню як матеріальних можливостей купецтва, передусім у найбільших торгово-промислових центрах, так і їх громадської активності, що створювало умови для нарощування соціального і культурного капіталу підприємців.

У вітчизняній історіографії проблема соціокультурної діяльності до цього часу залишається ще недостатньо розробленою. Так, деякі аспекти стосовно участі купців у формуванні підприємницького прошарку підросійської України, їх ролі в розвитку промисловості й торгівлі в XIX ст. розглядалися у працях Т.І. Лазанської, В. В. Крутікова та ін.¹ В останні роки значна увага приділяється регіональному аспекту у вивченні діяльності купецтва як окремого стану². З'явилися наукові студії про окремих найбільш відомих в Україні підприємців і громадських діячів³, в яких зроблено наголос на їх соціокультурній діяльності.

Аналіз біографій окремих відомих купців, підприємницьких родин засвідчує, що найбільшого успіху добивалися ті з них, хто розглядав свою діяльність не лише як шлях до матеріального достатку, збагачення будь-якою ціною, а і як особливу місію, яка передбачала участь у громадських справах. Купець не тільки залишав у спадок нащадкам власні капітали, свою справу, а й передавав знання, професійні секрети, спосіб мислення. Уже із середини XIX ст. дедалі більшого значення у середовищі купецтва набуває освітній рівень і загальна ерудиція, формується принципово нове світобачення, яке поєднувало традиційний, патріархальний та сучасний досвід життя.

Відсутність історичної спадкоємності і стійких традицій дозволяла купецтву відносно легко змінюватися у відповідності з ситуацією у країні. Цьому сприяв і хиткий, мінливий склад купецької верстви, і сам характер підприємницької діяльності з її кон'юнктурою, що швидко змінювалася, і матеріально-фінансова незалежність. Купецтво швидко втягувалося в товарні відносини вже з кінця XVIII ст., коли держава дозволила засновувати промислові підприємства. На них вони застосовували вільнонайману працю, яка була продуктивнішою порівняно з кріпацькою, що практикувалася на поміщицьких підприємствах. Отже, купці швидше ставали на рейки прогресу, а тому швидше і послідовніше, ніж представники інших станів, реагували на зміни, які відбувалися в суспільстві, особливо після реформ 1860–1870-х рр. Відтоді у своїй основі купецтво виявилось відкритим «духу змін», змінюючись разом з усією країною, а у чомусь навіть випереджаючи інші верстви і соціальні прошарки. Зокрема, дворянству і селянству набагато складніше доводилося пристосовуватися до змін, відмовляючись від багатьох своїх станових звичаїв і традицій. Купецтву ж, навпаки, руйнувати у цьому плані було набагато менше.

Переміни, які охоплювали різні сфери існування гільдійського купецтва, досить чітко проглядалися з останньої чверті XIX ст., коли воно все більш упевнено виходило за межі своєї становості, набувало рельєфніших культурних й освітніх характеристик, ставало відкритішим до контактування з іншими прошарками суспільства, акцентувало свою увагу на вирішенні тих багатьох нагальних проблем громадського життя, які постали перед суспільством у добу утвердження капіталістичних відносин, будучи зацікавленим насамперед у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприєм-

ницької діяльності. Усе це вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей⁴.

Тому всі ті негативні стереотипи, створені російськими літераторами XIX ст. стосовно образу купця (а вони, відповідно, проектувалися суспільною думкою й на весь багатоетнічний підприємницький прошарок України), відображали лише одну сторону дійсності. Узагалі, нові риси, які все більш виразно проявлялись в окремих представників купецької верстви на межі XIX–XX ст. — потяг до освіти, культурних надбань, пробудження відчуття власної гідності в родинних стосунках, широка благодійність, — відбивались у літературі досить рідко, і, як правило, суто зовні, а інколи й карикатурно. Загальний дух художніх творів про купецтво підкреслював яскраво виражену антибуржуазність російської інтелігенції, її бажання сприймати підприємців («ділків») не інакше, як носіїв зла⁵. Позитивні риси в такому образі були рідкістю, подаючись здебільшого як виняток. Узагалі у середовищі освічених класів, як у цілому у суспільній свідомості, існував критичний погляд на підприємництво, пов'язаний із традицією заперечення культу багатства, «усвідомлення неправди грошей», коріння якого знаходилися у християнській православній традиції.

Звичайно, широкий купецький загал — менш заможні підприємці, особливо мешканці невеличких провінційних міст, маючи здебільшого початковий освітній ценз, жив переважно інтересами своїх закладів і підприємств, концентруючи увагу саме на отриманні прибутку, що передбачало відчутну експлуатацію найманої робочої сили. Нестача вільних коштів унаслідок незавершеності первісного нагромадження капіталів за доби кріпацтва супроводжувалася у пореформений період накопиченням їх уже на новій, капіталістичній, основі. На початку індустріального розвитку до відвертих пограбувань робітника долучалися нещадна експлуатація у вигляді низької заробітної плати і тривалого робочого дня, тяжких умов праці та побуту⁶. За рахунок цього підприємець досягав значних, як на той час, надприбутків, які потім вкладалися у виробництво, примножуючи таким чином свої капітали. Утім, і самі господарі — купці, особливо це стосувалося комерсантів, — нерідко перебували на робочому місці майже цілодобово (ліжка за таких умов стояло поряд із прилавком)⁷. Адже, говорячи про відлучення багатьох купців від активного громадського життя, слід враховувати, що «для відсторонених роздумів у купця не було ані часу, ані достатньої культури... Щоби примножувати капітали, треба було по 8–10 годин сидіти в амбрах і фабричних конторах»⁸.

У цьому контексті є слушною думка російського історика В.Я. Лавричева про місце купецького стану у суспільному житті перших пореформених десятиліть, коли «переважаюча у більшій частини купецтва нестримна жага до наживи зумовила відсутність будь-яких сформованих духовних запитів і будь-яких високих ідеалів. Лише окремі представники купецтва піднімалися над загальним рівнем їх стану»⁹.

Погоджуючись у цілому з виказаною оцінкою, слід зазначити, що таке становище все ж було притаманним більше для дореформеної і перших двох–трьох десятиліть пореформеної доби, ніж для початку XX ст., коли вже менше

проглядалася тенденція до образу типового купця, який на питання про освіту відповідав: «Грамотний». Уже наприкінці XIX ст. усе більше можна було зустріти по-справжньому освічених підприємців, що ідентифікували себе з купецьким станом, чому сприяв розвиток як загальної, так і комерційної та технічної освіти. Як згадував харківський підприємець І.С. Гаращенко, котрий із 1890-х рр. працював у місцевих купців, що торгували шкірою, шкіряними виробами і взуттям, умови праці були надзвичайно важкими. Робочий день у зимовий час тривав 12–13 годин, у літній — подовжувався до 15, а під час проведення ярмарків взагалі зростав до 18 годин. І.С. Гаращенко з відразою згадував про торговельну «премудрість», яку сповідував перший його роботодавець — купець 2-ї гільдії М.М. Булгаков: від працівників той вимагав «купити-облупити і продати-обідрати», та ще й так, «щоби покупець був задоволений»¹⁰. Про культурний рівень цього ділка свідчив той факт, що заставши молодого Гаращенка за читанням книг і газет, він просто не знайшов нічого іншого, як його відлупцювати. Коли ж у 1899 р. юнак перейшов працювати до більш заможного комерсанта — купця В.В. Артюха, між іншим вихідця із селян, то той «премудрість», яку сповідував М.М. Булгаков, вважав за злочин (більше за все молодого прикажчика вразило те, що його стали називати на ім'я та по батькові). Купець В.В. Артюх виявився великим книголюбом, який віддавав увесь вільний час читанню книг.

Зміна поколінь, що відбулася в пореформений час, супроводжувалася появою підприємців нового типу — періоду капіталістичного нагромадження. В активне життя вступало покоління підприємців, яке сформувалося в новому економічному й соціальному середовищі. Багато купців кардинально змінювали ставлення до своєї справи, що передбачало виявлення все більшої сміливості й ініціативи не в обмані і грабунку, а в розвитку своєї справи на принципово новій основі, виробництві продукції, що не поступалася кращим світовим зразкам. Їх родинні стосунки, побут, звичаї — все більше європеїзувалися як внутрішньо, так і зовнішньо. На межі XIX–XX ст. уже значне число представників молодій буржуазії українських губерній, багато з яких належали до купецького стану або були вихідцями з нього, на відміну від своїх батьків, відзначалися достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаційними навичками, володіли більш широким кругозором, по-іншому розцінювали своє значення в економічному й громадському житті. Як згадував В.П. Рябушинський, син одного з найвідоміших московських фабрикантів останньої третини XIX ст., «з дитинства нам прищеплювали: «справа»; тут було дещо більше, ніж нажива. Це говорилося так, як потім солдатом я чув: «Служба Його Величності». І на ній і чини, й ордени, і вигоди, але не в них суть для людини із сумлінням і розумінням»¹¹.

Зрозуміло, що масштаби змін не слід перебільшувати, але тенденція до «окультурення» купецтва в Україні у вищезазначений час стала проглядатися не тільки у найбільших містах, а й невеликих, провінційних. У підсумку, після реформ 1860–1870-х рр. культурно-освітні характеристики купецтва починали набувати своїх сталих рис. Елементи цивілізованості і духовності найбільше були притаманні представникам стабільного елітного ядра купецтва.

Представники купецького стану зі значним освітнім цензом були, як правило, ініціаторами переобладнання своїх промислових підприємств, застосування технічних новацій, сприяли проникненню західноєвропейського стилю керівництва, технологічних процесів у фабричне виробництво; вони більш цивілізовано вели й торгові справи. Зокрема, коли у багатьох містах України ще не було електричного освітлення, окремі купці-промисловці електрифікували свої цукроварні, борошномельні підприємства, гуральні (намагалися забезпечити їх також і від пожеж), що, до речі, вимагало великих коштів. Вони першими звертали увагу і на технічні новинки в побуті, насамперед у застосуванні тієї ж електроенергії й телефону.

Серед таких прибічників технічного прогресу насамперед слід згадати Симиренків, котрі заявили про себе як цивілізовані підприємці, патріоти своєї Батьківщини ще в дореформену добу, що було винятком для того часу. Зокрема, Платон Федорович після навчання за кордоном на власних рафінадному й машинобудівному заводах у с. Млієві на Черкащині ще в 1840-х рр. запровадив багато технічних новинок, найкращі європейські досягнення у цукроварінні. За технічним оснащенням цукроварня Симиренків у середині XIX ст. посідала перше місце в Російській імперії, їй було мало рівних і в Європі¹².

Верхівка купецтва до початку XX ст. в умовах зростаючої конкуренції, розвитку техніки і технологій пройшла життєвий шлях професіоналізації. Якщо перше, а нерідко й друге покоління вrostали в підприємницьке середовище як самоуки (у першій половині XIX ст. їх освіта обмежувалася здебільшого елементарною грамотністю), то наступні покоління в нових соціально-економічних умовах мали цілеспрямовано готуватися до керівництва підприємством, тому на користь освіченості купецтва з часом запрацювала й сімейна традиція. Комерсанти з кожним пореформеним десятиліттям усе більше усвідомлювали, що освіта може відчутно поліпшити не тільки соціальний, а й професійний статус їхніх дітей.

Однак тільки з кінця XIX ст. перевага почала надаватися не класичній освіті — гімназіям і університетам, в яких заможні купці намагалися дати своїм дітям належну освіту, не пов'язану з підприємництвом, а професійній, насамперед комерційній (зі встановленням у 1874 р. загальної військової повинності купці були позбавлені привілею відкуповуватися від служби в армії, що спонукало купецьких синів до отримання освіти у середніх і вищих навчальних закладах, яка давала значні пільги під час проходження військової служби). Здобуття освіти, особливо вищої, яка не стосувалася підприємницької діяльності, зрештою призводило до виходу власника з високим освітнім цензом із купецького стану. Так, заможний харківський купець Телков у середині XIX ст. своїх трьох синів відправив навчатися до Практичної академії комерційних наук у Москві та влаштував на чиновницьку службу в міністерство внутрішніх справ у Петербурзі, тоді як його донька здобувала «інститутську освіту» у Харкові¹³.

Можна навести багато прикладів, коли рівень освіченості кожного наступного покоління купецької родини невпинно підвищувався. Так, І.Г. Харитоненко (1822 р.н.) закінчив лише церковнопарафіяльну школу, але завдяки непере-

січним здібностям, наполегливості й самоосвіті він став неперевершеним організатором цукроваріння, у похилому віці оволодів навіть французькою мовою. А вже його син Павло (1853 р.н.) навчався за кордоном, мав диплом випускника Московського університету, був відомим поціновувачем і колекціонером творів мистецтва, меценатом, спілкувався з найвідомішими діячами культури Російської імперії та підтримував їх¹⁴. Доброзичливість і високі людські риси Павла Харитоненка, його зовнішність та щедра благодійність породили в суспільних колах Москви (тут він володів шикарним особняком на набережній, в якому з кінця XIX ст. проживав разом із родиною) поговорку, побудовану на грі слів: «Хари — тоненьки, да карманы — толстеньки»¹⁵.

Федір Федорович Терещенко (1888 р.н.), внук засновника відомої підприємницької династії — Артемія Яковича, на протигагу своєму дідові та батькові вже з перших років життя перебував в абсолютно іншому за своєю змістовністю життєвому і культурно-освітньому середовищі. Маючи дворянське звання від народження, він після закінчення 2-ї Київської гімназії навчався в Берліні, а потім — у Київському політехнічному інституті. Тут, як і за кордоном, Ф.Ф. Терещенко студіював техніку, механіку, геодезію, фізику, архітектуру, будівництво та креслення. Невдовзі цей талановитий молодик очолив не тільки успадковані цукрозаводи, гуральні й інші підприємства, а й заявив про себе як авіаконструктор. До 1917 р. під його керівництвом, зокрема, було створено сім моделей аеропланів конструкції «Терещенко»¹⁶.

У пореформену добу підприємці часто опинялися перед вибором — або невтомною діловою активністю примножувати багатство, що дісталось їм у спадок, або принести його в жертву розкішному чи розгульному життю. Навіть такі господарники, як Павло Харитоненко чи Лев Бродський, попри загальновідомі професійні успіхи та заслуги на громадській ниві, значну частину часу проводили за ігровими столами європейських казино, результатом чого ставали банківські кредити для погашення чималих програних сум¹⁷.

Поряд із професіоналізацією звичною практикою в поведінці підприємців-купців другого і третього покоління стала міжстанова та міжетнічна комунікація. Те, що було майже немислимим для покоління батьків дореформеного часу, стало звичним елементом духовного і морального життя заможного купецтва в наступні десятиліття: професіоналізація, формування власного світу символів підприємця, нове ставлення до дозвілля, міжстанових і міжетнічних шлюбних відносин.

Так як купецтву в усі часи було надзвичайно складно, майже неможливо, «одворянюватися», виникало бажання представників цієї верстви породичатися з власником «благородного звання». У пореформений час уже більше проглядалася тенденція, коли збіднілий дворянин був зацікавлений в одруженні з донькою чи сестрою заможного купця. Політика укладання шлюбів, як у випадку з Павлом Івановичем Харитоненком, котрий одружився з донькою курського поміщика Бакєєва, і далі у родині мала міжстановий характер. Обидві доньки, Олена та Наталія, були видані заміж на вигідних фінансових умовах (загалом 10 млн руб.), відповідно, за князя М.О. Урусова та графа П.М. Стен-

бока (на цей час Харитоненкам уже було пожалуване дворянське звання). Коли виходила заміж Олена, вона отримала від свого батька як посаг відомий маєток Качанівку на Чернігівщині (був придбаний 1897 р. П.І. Харитоненком у В.В. Тарновського). Однак обидва шлюби протривали недовго — Олена вийшла заміж за ад'ютанта свого колишнього чоловіка барона М.С. Оліва, а Наталія — за М.К. Горчакова, представника відомої князівської родини, що зайвий раз наочно засвідчило високе соціальне становище Харитоненків¹⁸.

Уже згадуваний нами представник родини Терещенків — Федір Федорович, у 1904 р. одружився з прибалтійською дворянкою Беатріс Теофілою Елізабет Софі Катаріною фон Кайзерлінг (1884 р.н.). Її батько, професор Гебгардт фон Кайзерлінг, та мати Софі, народжена баронеса фон Оффенберг, дали беззастережну згоду на шлюб своєї доньки із сином цукрозаводчика українського походження. Звичним явищем для світу життя підприємців пореформеної доби стала можливість розірвання шлюбу. Якщо їхнім батькам щось подібне важко було навіть уявити, адже така поведінка суперечила б моральному кодексу та усталеним уявленням у суспільстві, то молода генерація це вже сприймала по-іншому. Зокрема, у січні 1916 р. Беатріс подала прохання на розлучення, причиною чого було названо подружню зразу з боку Федора Терещенка, і згодом отримала його від столичного митрополита¹⁹.

Процеси індустріалізації, урбанізації, модернізації, що активно проходили в Україні після впровадження реформ 1860–1870-х рр., посилили таке явище в поліетнічному суспільстві, як акультурація (культурна адаптація). Під нею слід розуміти процеси запозичення, адаптації, засвоєння чи набування елементів чужої культури представниками іншої культури або ж часткового уподібнення взаємодіючих культурних спільнот, «коли групи індивідів, що представляють різні культури, перебувають у постійному прямому контакті, наслідком якого є поступові зміни в первісній поведінці однієї або ж обох груп»²⁰.

Підприємці українського, російського, єврейського та іншого етнічного походження в Україні, що в першу чергу стосувалося купців, пройшли шлях, який можна назвати соціалізацією заради модернізації в мультиетнічній Російській імперії²¹. Органи міського самоврядування, купецькі зібрання, біржові комітети та інші підприємницькі об'єднання утворювали той простір, в якому за допомогою постійного спілкування, ділових стосунків, міжетнічних культурних контактів, спілкування з владою на всіх її рівнях як щодо захисту своїх корпоративних і професійних інтересів, так і більш тісної співпраці з державою, здійснювався пошук шляхів вирівнювання етнічних розбіжностей у підприємницькому середовищі.

До етнічної додавалася соціальна акультурація як специфічна форма зусиль насамперед єврейських купців, спрямованих на зближення з суспільними схемами поведінки та арсеналом цінностей, аніж на запозичення існуючих російських норм та духовних символів. Відчуваючи тиск нестримної асиміляції, купці-євреї не стільки прагнули уподібнитися до росіян, не кажучи вже про українців, скільки до міських жителів і, особливо, підприємців. На тлі такої мотивації «російське» сприймалося не як національна ознака, а як прикмета

часу. Процес акультурації великих гільдійських купців-євреїв у пореформений час набув нового виміру — вони прагнули стати не «росіянами», а «громадянами». Це досить яскраво демонструє історія єврейських купців насамперед таких великих міст, як Одеса і Катеринослав, де гласні-євреї, утримуючи по максимуму важливі позиції в міських думах, сповідували політику відстоювання власних інтересів. Стосовно ж менш заможного єврейського купецтва, то тут проглядалися здебільшого епізодичні культурні контакти та ослаблена етнічна інтеграції.

Економічний і соціальний капітал пореформеної доби забезпечував купецтву, особливо його верхівці, можливість жити в розкішних умовах. Двома боками однієї медалі були тут стиль і матеріальні ресурси. Перебуваючи у соціальній ієрархії між дворянством та міщанством і селянством, купці усіляко відмежовувалися від останніх й, зокрема, одягом. Нерідко вони намагалися використовувати для пошиття свого костюма найдорожчий матеріал, так як вважали, що багатий одяг підносить їх вище представників нижчих соціальних прошарків. Бажання відділити себе від останніх і є багато в чому поясненням того, що вони відмовилися від лаптів заради черевиків і погодилися підстригати волосся і бороди²². Вже наприкінці XIX ст., як свідчать картини і фотографії, для представників купецького стану традиційним видом одягу стає чоловічий костюм і дамське європейське вбрання, а самі вони відповідали зовнішньому образу бізнесменів західноєвропейських країн. І підприємці, і їхні дружини намагалися одягатися таким чином, щоби повніше відповідати світові капіталізму, що швидко змінювався. Утвердження європейського костюма допомагало купцям змінити свою соціальну ідентифікацію і зміцнити становище в суспільстві у період, коли Росія взяла курс на перетворення в сучасну промислову державу.

Крім вбрання та інших практичних проявів символічного характеру, особливе значення для усвідомлення стилю життя заможного купецтва мало оформлення середовища проживання. Звернення до приватних сторін життя, увага до власної біографії та увічнення персони ставали дедалі більш звичним типом поведінки підприємців, і, зокрема, купецтва пореформеної доби.

Наслідкування культури оточуючого дворянства зумовлювало і конкуренцію на символічному рівні, яка торкалася соціального авторитету традиційної еліти. Підприємці вбирали деякі символи дворянського статусу в одязі, естетичних смаках чи архітектурі. І все ж не можна говорити про цілеспрямоване уподібнення соціальної практики купецтва, у цілому підприємництва, та світу дворянства, «феодалізації» купецтва. Обидва суспільні класи шукали взаємного зближення настільки, наскільки це було доцільним із погляду їх стилю життя. Вони йшли лише на часткове уподібнення стилю свого життя, зберігали свою професійну відмінність і паралельно створювали світ власних символів. До таких належать логотипи фірм замість дворянських гербів, новий бюргерський стиль в одязі, якісно нові види дозвілля, оформлення житлових будинків у стилі модерн²³.

Економізація дворянства й аристократизація заможного купецтва пореформеної доби були стратегіями пристосування до соціального середовища, що

азнавало змін, покликаних забезпечити майбутнє своєму власному соціальному прошарку. Для таких відомих підприємців, як Харитоненки, Терещенки, Бродські та інші, котрі з однаковим успіхом спілкувалися і в купецькому зібранні, і в середовищі місцевого дворянства, символічне поєднання з останнім було частиною їхньої економічної безпеки.

Бурхливий розвиток економіки в останній третині XIX ст. кардинальним чином змінив традиційний уклад життя багатьох міст України, перетворивши їх на фінансові, промислові, освітні та культурні осередки. В економічному житті міст відбуваються суттєві зміни, насамперед посилюється їх роль у торговельній і виробничій сферах, що вимагало розбудови інфраструктури для забезпечення все зростаючих потреб їх функціонування. Пожвавлення суспільного і культурного життя у містах сприяло будівництву нових приміщень для навчальних закладів, театрів, музеїв, бібліотек, лікарень, притулків, будинків різноманітних товариств тощо. Особливо ущільнюється забудова центральних районів великих міст.

Найбільш активним суспільним прошарком у цьому процесі виявилися підприємці, внесок яких у розбудову українських міст пореформеної доби був надзвичайно вагомим. Вони фінансували спорудження міських об'єктів не тільки з метою власних бізнесових потреб, формування фінансово-комерційних центрів, а й для суспільного блага, — освітніх, лікувальних, культурних, суто благодійних закладів, у цілому сприяли розбудові міської інфраструктури. Діяльність підприємців, спрямована на вирішення нагальних проблем збіднілого населення, підвищення освітнього рівня співвітчизників, задоволення їх духовно-культурних потреб стала важливим фактором у наданні художньої виразності зовнішньому вигляду багатьох міст України та забезпеченні їх соціальної інфраструктури.

Зі зростанням кількості громадських, культурно-освітніх, торговельних закладів, промислових виробництв, житлових споруд забудова багатьох міст не виражалася своєю цілісністю. Архітектура починає служити своєрідною візиткою для різних промислових фірм, торговельних об'єднань, банківських установ. Фасади повинні були переконувати у солідності підприємницького об'єкту, викликати довіру. Їх господарі, домагаючись престижності, не скупилися на витрати, замовляючи проекти іменитим столичним та кращим місцевим зодчим, до виконання робіт залучали досвідчених майстрів. Приватна власність і конкуренція намагаються виділити всіма засобами, в тому числі й архітектурними формами, індивідуальність будівлі з числа інших. Багаті декоративні форми набувають образного значення матеріального добробуту заможної частини суспільства, серед якої виділялося купецтво²⁴.

Житлові будинки купецтва, а також міські споруди уособлювали символічний капітал уеззростаючого чисельно і фінансово підприємницького прошарку, який разом із дворянством зайняв місце в органах самоврядування, що ухвалювали рішення про їх спорудження. Розмір, обсяг, витрати на будівництво вокзалів, театрів, поштамтів, музеїв, адміністративних та думських будівель стали індикатором волі й зусиль міської еліти, серед якої виділялася верхівка

місцевого купецтва, до перетворень і формування нового громадського середовища. Символічна мова споруди, з одного боку, повинна була «легко читатися», а з іншого, — залишатися індивідуальною. В архітектурному стилі українських міст вбачалися прагнення підприємців досягти максимального балансу економічних та суспільних інтересів у своїй самопрезентації. Будівлі підприємств і крамниць відзначалися монументальністю і функціоналізмом та віддзеркалювали претензії купецтва на новий соціальний статус. Шести- і семиповерхові споруди з магазинами, квартирами та внутрішніми дворами свідчили про респектабельність та репрезентативність їх намірів²⁵. Наприклад, у Катеринославі представники купецького стану, які становили більшість серед гласних думи, ухвалили рішення про будівництво міської думи (1901 р.), 2-го реального училища (1908 р.), 1-ї жіночої гімназії (1908 р.) та комерційного училища (1912 р.)²⁶. Фінансування цих та інших широкомасштабних на той час задумів частково або повністю здійснювалося самими підприємцями.

В Одесі наприкінці XIX ст. після театру, спорудженого 1887 р. на міські кошти, найбільш примітною і величною спорудою став будинок біржі, побудований за проектом академіка архітектури А.О. Бернардацці у флорентійському стилі (розпочав свою роботу у серпні 1889 р.). Зокрема, під час балів і концертів тут могли розміститися до 2 тис. глядачів. Зала для купецького зібрання вміщувала 50 осіб. Крім того, у приміщенні знаходилися спеціальні кабінети мануфактури і торгівлі, зала купецької управи та канцелярія біржового комітету²⁷.

Коли перший будинок Київської біржі по вул. Інститутській постав у 1873 р. (архітектор О. Шілле), місцеві купці сприйняли цю споруду як тимчасову, мріючи з часом переселитися на Хрещатик. Уже через 13 років біржове товариство на розі цієї вулиці й Інститутської за 90 тис. руб. спорудило ренесансний палац (архітектор Г. Шлейфер). На першому поверсі містилися магазини, на третьому — маклерська канцелярія, архів і квартира наглядача, а на другому — зала біржових зібрань, яку прикрашали бронзові люстри й канделябри. Розкішний вестибюль і парадні сходи були декоровані коростишевським гранітом. За згодою біржового комітету в залі на тисячу глядачів відбувалися різні концерти та зібрання²⁸. На жаль, цей будинок згорів у 1941 р.

У найбільших містах для відпочинку промисловців і комерсантів з'явилися спеціальні клуби або зібрання, де влаштовувалися різні розважальні, благодійні й культурно-освітні заходи. Так, згідно зі статутом Харківського купецького зібрання, останнє мало за мету «сприяти своїм членам і їх родинам проводити вільний час зі зручностями, приємно і корисно»²⁹. Для цього купці в 1884–1885 рр. у місті спорудили спеціальний Комерційний клуб (архітектор Б. Михайловський). Відповідно 1876 р. в Одесі місцеві комерсанти — Комерційне зібрання (архітектор Ф. Гонсіоровський), 1890 р. у Катеринославі — Англійський клуб (архітектор О. Гоген), а 1911 р. у місті постав ще й Комерційний купецький клуб (архітектор Ф. Булацель)³⁰. Зокрема, останній належав до неоросійського стилю і був повністю споруджений на кошти місцевих підприємців. Двоповерховий, з фігурними вікнами, увінчаний банями і шатрами, з багатьма

гарно оздобленими приміщеннями для відпочинку і розваг (зимовий сад, буфет, кімнати для гри в більярд і карти та ін.), а також для ділових зустрічей, будинок клубу став не лише однією з архітектурних окрас міста, а й наочним проявом фінансової могутності й політичної ваги його господарів. Серед численних приміщень клубу на особливу увагу заслуговує його театральний зал, де неодноразово організовувала свої заходи на початку XX ст. катеринославська «Просвіта», давали концерти і вистави уславлені українські й російські актори³¹.

У Києві Купецьке зібрання (статут був затверджений 1869 р.) на Царській площі (тепер — Європейська), де перехрещувалися дороги на Поділ, Печерськ, Верхнє місто і залізничний вокзал, у 1881–1882 рр. звело кошторисом у 150 тис. руб. для своїх потреб ошатний будинок за проектом арх. В.М. Ніколаєва із найкращим у місті концертним залом з неперевершеною акустикою³². Споруда і сьогодні є окрасою міста, нині тут розміщується Національна філармонія України.

У цілому в житловому будівництві великих українських міст уже з останньої чверті XIX ст. відчутно проглядався вплив приватної власності. Невпинний розвиток промисловості і торгівлі у великих містах, лавиноподібне наростання потреби у житлі належного рівня призвели до того, що чимало фінансово спроможних громадян вкладали свої кошти у нерухомість. Серед власників особняків центральних районів міст України з'явилася нова значна група — заможні купці, які разом з іншими представниками підприємницького прошарку значно потіснили традиційних домовласників: поміщиків, чиновників, вищих офіцерів та генералів, професорів.

Громадське життя пореформеної Росії хоча й не залежало безпосередньо від вказівок місцевої влади, однак потребувало затвердження «згори» і перебувало під постійним контролем держави. Розгорталось воно переважно у формі благодійних, професійних, наукових, розважальних та інших об'єднань. Підприємці себе як нову потужну соціальну силу утверджували насамперед через благодійність — діяльність, завдяки якій громадські та приватні ресурси добровільно спрямовуються їх власниками для допомоги окремим соціально незахищеним групам людей, вирішення суспільних проблем, а також поліпшення умов громадського життя³³, тим самим вони брали частину державних турбот про забезпечення громадських потреб. Із чогось особливого, ознаки представників вищих прошарків суспільства, благодійність з останньої третини XIX ст. стала нормою життя чималой кількості підданих імперії, у тому числі й купців, які добре розумілися на методах найбільш ефективного використання добродійних капіталів. Ділові кола, зосередивши у своїх руках значні кошти, були тим соціальним прошарком, який потенційно забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності. До того ж, для більшості з них вона була основним способом виявлення громадської активності.

Із 1870-х рр. чітко проглядалася залежність держави від приватної ініціативи у подоланні соціальних негараздів, пов'язаних насамперед із процесами індустріалізації й урбанізації. Особливістю благодійності з цього часу було існування, поряд з індивідуальними, колективних форм такої діяльності у

вигляді відповідних товариств та інших об'єднань. Із добродійними діями були пов'язані очікування «віддачі» з боку донорів: громадського визнання, зростання престижу і, якщо йшлося про асигнування коштів на потреби службовців і робітників чи членів їхніх сімей, — лояльності. Добродійні дії купецтво здійснювало на власних підприємствах, у межах свого стану, міської громади та на міжрегіональному рівні. Станово-представницькі й професійні організації купецтва, окремі його представники засновували власним коштом лікарні, притулки, гімназії та училища, споруджували церкви, фінансували культурно-мистецькі заклади, жертвували кошти на потреби різних добродійних організацій, які об'єднували ліберальну інтелігенцію й соціально орієнтованих підприємців та були найбільш доступним видом громадської діяльності, особисто брали участь у роботі благодійних і культурно-освітніх закладів, ставали відомими громадськими й культурними діячами.

Купецтво брало на себе функції державної опіки ще й з метою посилення своїх позицій у суспільстві. Представники економічної еліти, беручи участь у благодійності, були зацікавлені в нагромадженні символічного капіталу, який з огляду на численні прогалини в державному фінансуванні можна було здобути активною громадською позицією та добродійною діяльністю. Стратегічною метою купців було здобуття символічного капіталу як передумови соціальної інтеграції у громадське життя міста, а також у суспільний устрій держави³⁴. Таким чином, індивідуальні пожертви, заснування власного благодійного закладу, членство в добродійних товариствах були не тільки актами символічної комунікації та соціальної взаємодії між купецтвом і державою, містом, релігійними угрупованнями, робітниками або ж знедоленими, а й засобом досягнення офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та родини, важливим інструментом впливу на оточуючих, увічнення власного імені.

У пореформену добу участь купців у добродійності набула форм престижної соціальної поведінки. Така діяльність демонструвала чималі громадські потенції купецтва, які яскраво розкривалися в роботі його представників в органах міського самоврядування. Із переходом до сфери їх компетенції багатьох лікарень, установ громадської опіки й навчальних закладів протягом останньої чверті XIX ст. практика купецької благодійності набула нових стимулів для розвитку. Спектр її розширювався за рахунок появи нового мотиву, що його російська дослідниця Г.М. Ульянова назвала “мотивом довіри до громадського самоврядування”³⁵. Ця практика значною мірою трималася на участі самих купців у муніципальній діяльності.

Адже у пореформений час купецтво посідало чільні позиції в органах самоврядування насамперед у тих міських центрах України та окремих регіонах, де успішно розвивалася торгівля й промисловість. Серед губернських міст домінування купців увесь час спостерігалось в Катеринославі, Харкові й Одесі, чільні позиції останні мали і у Києві та Житомирі³⁶. У статусі гласних міських дум та їх виконавчого органу — управ, купецтво мало змогу розпоряджатися додатковими ресурсами економічного і соціального впливу, нагромаджувати

культурний капітал для себе і для міської громади. Дума була тим простором, який сприяв соціальній інтеграції купців до громадського життя міста. Високий рівень присутності в органах міського самоврядування забезпечував представникам цієї верстви вплив на розвиток інфраструктури, комунікативних мереж та інших сегментів простору соціально-економічного і культурно-громадського життя. Через свою діяльність на виборних посадах купці сприяли суспільному згуртуванню міської громади, ставали відомими місцевими діячами.

Через благодійність набували зримості і форми міжетнічної соціальної інтеграції у середовищі купецтва. Із заснуванням благодійного товариства з'являвся осередок спілкування між купецтвом християнського та юдейського віросповідань — росіянами, українцями, євреями, поляками та представниками інших етносів, а також державою і громадськістю. Благодійні об'єднання підприємців були своєрідними комунікаційними мостами у місті. Підтримка нужденних стала етичною базою для зустрічей, спілкування і реалізації спільних проєктів. Тенденції до акультурації значно частіше зустрічалися в колах впливового купецтва, ніж серед дрібних та середніх. Благодійні товариства формували найбільш численну групу недержавних об'єднань, в яких, між іншим, відбувалися зустрічі між купцями-господарниками та міськими і губернськими посадовцями³⁷.

Зі свого боку уряд не міг ігнорувати той економічний вплив, якого набули єврейські підприємці в Україні. Адже торгівля і ділова активність в українських губерніях мала чітко виражений єврейський профіль. А тому влада виявляла зацікавленість не тільки в терпимому ставленні, а й сприянні деяким формам інтеграції євреїв у російське суспільство, серед яких виділялася саме благодійність³⁸. Ілюстрацією глибокого розуміння єврейськими підприємцями необхідності дбати про громадські інтереси можуть бути слова київського купця І-ї гільдії Ізраїля Бродського, який при кожному добродійному пожертвуванні зазначав: «Я даю не тому, що мені хочеться давати, а тому, що я розумію, що треба й необхідно давати»³⁹.

Як нова еліта міста, заможне купецтво найчастіше саме через благодійність встановлювало тісні зв'язки переважно з російським дворянством, якому вдалося відстояти своє суспільне становище завдяки адміністративним посадам на регіональному та центральному рівнях. Підприємці регулярно зустрічалися з дворянством, наприклад, на засіданнях благодійних товариств, які перебували під патронатом місцевих губернаторів та їх найближчого оточення.

Нерідко держава, окреме місто не здійснювали фінансування, а лише організовували та розподіляли кошти через уряд або міську думу. У такій ситуації благодійництво купців було одним із засобів самоутвердження в житті міської громади, при цьому на місцевому рівні воно залежало від згоди на найвищому рівні офіційної службової ієрархії. Без участі купецтва неможливо собі уявити розвиток міської інфраструктури, невід'ємною частиною якої були суто благодійні, лікувальні й освітні заклади. Досить виразно така практика спостерігалася з 1890-х рр., у період бурхливого розвитку капіталізму й поглиблення соціальних суперечностей, коли купецька добродійність набула

значних розмірів, а її вплив був відчутний у багатьох сферах життя українського суспільства⁴⁰.

До найважливіших сфер як у цілому підприємницької, так і, зокрема, купецької благодійної діяльності належало сприяння розвитку освіти. Унаслідок поступального розвитку економіки з останньої чверті XIX ст. потреба держави у кваліфікованих чиновниках ішла нога в ногу з дедалі більшим попитом у промисловості на інженерів, управлінців та робітників зі спеціальною освітою. Якщо до цього купецтво сприймало освіту переважно як засіб підвищення соціального статусу своїх дітей, а не як запоруку розширення їх інтелектуального рівня та, навіть, набуття практичних знань у сфері підприємництва⁴¹, то наприкінці XIX ст. об'єктивна потреба суспільства в освічених громадянах, забезпеченні постійно зростаючої економіки фахівцями й грамотними робітниками, недостатня увага уряду до просвітництва народу обумовили той факт, що освітня галузь стала пріоритетним об'єктом доброчинності купецтва на межі XIX–XX ст., завдяки якій останні організували загальноосвітнє та професійне навчання як для своїх робітників, так і для суспільного загалу у цілому⁴².

Купецька ініціатива та їхні благодійні капітали насамперед були спрямовані на заснування професійних навчальних закладів усіх рівнів, віддаючи перевагу розвитку комерційної освіти. Спрямовуючи пожертви у сферу освіти, купецтво розглядало це також як форму довготривалого вкладення капіталу в умови розвитку ринкових відносин. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі почала визнаватися як фактор, що сприяв якісним змінам в управлінні торговельними закладами й промисловими підприємствами⁴³.

Розвиток ринкових відносин у країні в пореформену добу найбільше стимулював в освітній сфері таку її галузь, як комерційну, найважливіше місце серед навчальних закладів якої посідали комерційні училища. Їх організацією займалися в першу чергу купецькі товариства та інші аналогічні об'єднання, зацікавлені в підготовці спеціалістів з торгівлі і фінансово-кредитної справи. Із кінця 1890-х рр. в українських містах почали засновуватися товариства розповсюдження комерційної освіти, які стали тією організаційною формою, за допомогою якої купецтво фінансувало цей вид освіти. Завдяки організаційним і фінансовим зусиллям переважно купецьких об'єднань до 1917 р. у більш значних містах України з огляду на потреби в освічених комерсантах і техніках, які постійно озвучувалися місцевими підприємцями, функціонувала мережа комерційних і технічних училищ та торговельних шкіл, декілька вищих спеціальних навчальних закладів⁴⁴. Як правило, найбільш заможні купці ставали «почесними попечителями», членами опікунських рад у таких закладах, матеріально забезпечували навчальний процес. Іншим напрямом купецької благодійності в підтримці освітньої сфери було надання фінансової допомоги викладачам, опікування неможливими учнями й студентами, яке передбачало внесення плати за навчання, створення стипендіальних фондів, будівництво гуртожитків і їдалень, надання грошової допомоги, підтримку у скрутних випадках⁴⁵.

Таким чином, реформи 1860–1870-х рр. мали значний вплив не тільки на господарсько-економічне, а й соціально-культурне становище купецького стану

в Україні, який набув значної ваги у громадському житті насамперед пореформеного міста. Під впливом еволюції суспільства психологія чималої кількості купців зазнавала помітних змін. Вони намагалися засвоїти європейський спосіб життя, брали участь у міському самоврядуванні, підвищували свій освітній рівень, займалися доброчинністю, будучи зацікавленими насамперед у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Усе це вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей в їхньому середовищі.

¹ Крутиков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. — Дніпропетровськ, 1992. — 171 с.; Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 65–73; Її ж. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — 281 с.; Її ж. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: Вип. II. — К., 2001. — С. 24–41; Ігнатєва Т.В. Купецтво Правобережної України в кінці XVIII — першій половині XIX століття: соціально-етнічний аспект // Наук. праці Кам'янець-Подільського педагогічного ун-ту: Іст. науки. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Т. 11. — С. 172–179.

² Бєліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 2003. — 280 с.

³ Ковалинський В.В. Меценаты Киева. — 2-е изд., доп. — К., 1998. — 528 с.; Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. — К., 2004. — 314 с.; Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. — Суми, 2003. — 192 с.; Григорій Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. — Одесса, 1995. — 288 с.; Ніколаєва Т.М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина XIX — початок XX ст.). — К., 2010. — 208 с.; Ковалинський В.В. Семья Терещенко. — К., 2003. — 388 с.; Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. — К., 2004; Платонов В. Человек-легенда: Александр Польш. — Днепропетровск, 2002. — 208 с. та ін.

⁴ Донік О.М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. V. — К., 2003. — С. 50

⁵ Левандовская А.А., Левандовский А.А. «Тёмное царство»: Купец-предприниматель и его литературные образы // Отечественная история. — 2002. — № 1. — С. 155–156, 157.

⁶ Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. I. — К., 2000. — С. 118.

⁷ Кони А.Ф. Из харьковских воспоминаний // Его же. Собр. соч. в 8 т. — Т. 1. — М., 1966. — С. 54.

⁸ Бурыйкин П.А. Москва купеческая. — М., 1991. — С. 28.

⁹ *Лаврычев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900. — М., 1974. — С. 80.

¹⁰ *Гаращенко І.С.* Коротко про себе // *Його жс.* Матеріали до історії Української автокефальної православної церкви: Зб. присвяч. 50-літтю відродження УАПЦ та світлій пам'яті автора. — Нью-Йорк; Чикаго, 1975. — С. 8–21.

¹¹ *Рябушинский В.П.* Купечество московское // *Родина.* — 1992. — № 8/9. — С. 174.

¹² *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — С. 194, 195.

¹³ *Карпов В.П.* Харьковская старина. Из воспоминаний старожила. — Харьков, 2007. — С. 204.

¹⁴ *Марелл К.Б.* Сахарные короли // *Огонёк.* — 1991. — № 50. — С. 23–25.

¹⁵ Цит. за: *Скибицька Т.* Харитоненки // *Пам'ятки України.* — 1992. — № 3. — С. 39, 117.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 830. — Оп. 1. — Спр. 1672.

¹⁷ *Витте С.Ю.* Воспоминания. — Т. 1. — М., 1960. — С. 179.

¹⁸ *Григорьев Д.Н.* Востребованные временем: Династия Харитоненко. — Сумы, 2003. — С. 43, 45.

¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 830. — Оп. 1. — Спр. 1672. — Арк. 7.

²⁰ *Лінднер Р.* Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). — К.; Донецьк, 2008. — С. 121.

²¹ Там само.

²² *Руан К.* От кафтана к деловому костюму: семиотика русской купеческой одежды // *Купеческая Москва: Образы ушедшей российской буржуазии.* — М., 2007. — С. 99.

²³ *Лінднер Р.* Вказ. праця. — С. 294.

²⁴ *Тиц Д.Д., Шпара П.Е.* Харьков: Архитектурно-исторический очерк. — К., 1983. — С. 43–44.

²⁵ Там же. — С. 47.

²⁶ *Днепропетровск. Архитектурно-исторический очерк / Под. ред. Н.П. Андрущенко.* — К., 1985. — С. 37.

²⁷ *Карант Г.Н.* Одесса, её окрестности и курорты. Иллюстрированный путеводитель. — Одесса, 2001. — С. 122.

²⁸ *Андронов О.Б., Анісімов О.Л.* Великий контрактовий шлях. Від стихійних ярмарків до справжньої біржі... Нариси розвитку торговельно-фінансових відносин в Україні. — К., 2003. — С. 68–69.

²⁹ Устав Харьковского купеческого собрания. — Харьков, 1892. — С. 3.

³⁰ Історія української архітектури / *Ю.С. Асєєв, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк* та ін. — К., 2003. — С. 319.

³¹ Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава-Дніпропетровська, їх творців і художників / *А.К. Фоменко, М.П. Чабан, В.І. Лазебник* та ін. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 99.

³² Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання у 28 т. — К., 1999. — Кн. 1, ч. 1: Київ, А–Л (Ч. 1). — С. 504.

³³ *Ульянова Г.Н.* Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914. — М., 1999. — С. 8; *Соколов А.Р.* Российская благотворительность в XVIII–XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) // Отечественная история. — 2003. — № 6. — С. 153.

³⁴ *Линднер Р.* Вказ. праця. — С. 354.

³⁵ Там само. — С. 249.

³⁶ *Донік О.М.* Участь купецтва України в органах міського самоврядування (1870–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. XIV. — К., 2003. — С. 75.

³⁷ *Линднер Р.* Вказ. праця. — С. 344, 350.

³⁸ *Меир Н.* Многоликость еврейской благотворительности в Киеве, 1859–1914 // *Ab Imperio*. — 2003. — № 4. — С. 191.

³⁹ *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. — 2-е изд. — К., 1998. — С. 223.

⁴⁰ *Донік О.М.* Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.) // Укр. іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 169.

⁴¹ *Брянцев М.В.* Культура русского купечества: Воспитание и образование. — Брянск, 1999. — С. 110.

⁴² *Лазанська Т.І.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. — С. 130.

⁴³ *Разманова Н.А.* Общественная инициатива торгово-промышленных кругов России и материальное обеспечение коммерческих училищ // Отечественная история. — 2004. — № 2. — С. 78.

⁴⁴ *Николаева Т.М.* Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX — початок XX ст.) // Укр. іст. журн. — 2005. — № 1. — С. 88–91.

⁴⁵ *Ступак Ф.Я.* Благодійні товариства Києва (сер. XIX — поч. XX ст.). — К., 1998. — С. 82.